

دولت فاطمیان که در سال ۲۹۷ هـ ق در مغرب بنیاد شد و در سال ۵۶۷ هـ ق در مصر مضمحل شد. در طی حدود سه قرن که دوام یافت شاهد فراز و فرودهای بسیار بود. جرجی زیدان، دولت فاطمی را با صرف نظر از انگیزه‌ها و گرایش‌های شیعیانه‌اش، محصول دوره دوم تکوین دولت‌های عربی و در واقع به نوعی عکس‌العملی در قبال افزایش عناصر ترکی و ایرانی در دولت عباسی و ضعف عنصر عرب در برابر آنان می‌داند.^۱ حیات سیاسی و فرهنگی و اداری فاطمیان را، معمولاً به دو بخش متمایز تقسیم می‌کنند. بخش نخست، شامل دوران فعالیت‌های ایشان در مغرب می‌باشد که از پیش از تاسیس خلافت تا انتقال به مصر را در بر می‌گیرد و بخش دوم از انتقال به مصر تا سقوط را فرا می‌گیرد. با توجه به این تقسیم بندی، نوع فعالیت‌ها و تاریخ سیاسی و تمدنی ایشان هم به دو قسم متمایز تقسیم می‌گردد. دوران اول، از گستردگی کمتر برخوردار است و در دوران دوم دولت فاطمیان شالوده نظام پیچیده‌تر و کارآمدتری را می‌ریزد و در اثر نیاز، در رقابت با خلافت عباسی دست به تقلید و ابداع نظام‌ها و سازوکارهای اندیشیده‌تری می‌زند. می‌دانیم که تشکیلات اداری مسلمین در عهد خلفای راشدین بسته شد و با ورود عناصر ایرانی و بیزانسی در عهد امویان و عباسیان صورت متکاملی یافت. بنابراین فاطمیان در بخش عمده تشکیلات اداری و فرهنگی و سیاسی خود متکی به پشتوانه‌ای بودند که توسط عباسیان تکامل یافته بود.^۲ بدینگونه، فاطمیان ضمن بکار گرفتن دستاوردهای تشکیلاتی عباسیان، با توجه به آرمانها و عقاید و اهداف خویش به تدریج نظامها و رسوم کارآمدی طراحی کردند که در عین تامین احتیاجات سیاسی و اقتصادی ایشان، اهداف عقیدتی آنها را برآورده می‌ساخت.^۳ این مسئله، خاصه پس از تکوین و تکامل نظام وزارت در منظومه ایشان رو به فزونی و استواری نهاد. وزیران در عهد فاطمیان چیزی کمتر از خلفا نداشتند و وزارت به قول قلقشندی

^۱ - حسن، ابراهیم حسن؛ (۱۳۸۸)، تاریخ سیاسی اسلام، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات بدرقه جاویدان

^۲ عبدالله ناصری طاهری؛ (۱۳۷۹) فاطمیان در مصر، انتشارات حوزه و دانشگاه، قم، ص ۱۲

^۳ ناصری طاهری، همان، ص ۱۲۵

^۴ فرهاد دفتری، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون برده ای، انتشارات فرزانه، تهران؛ ۱۳۸۶، چ ۵، ص ۲۶۵

«مهمترین و بالاترین منصب در نزد فاطمیان محسوب می شد»^۱ و وزیران در تکامل بخشیدن به تشکیلات اداری و ایجاد جریانهای علمی و فرهنگی و تحولات سیاسی و اجتماعی نقش بسیاری داشتند.

^۱ ابوالعباس احمد، القلقشندی؛ (۱۴۰۲)، صبح الاعشى في صناعة الانشاء، قاهرة، وزارة الثقافة و الارشاد القومي، دارالكتاب اللبناني، ص ۵۲

فصل اول

کلیات پژوهش

دولت فاطمیان در سال ۲۹۷ ق در مناطق شرقی مغرب اسلامی شکل گرفت و سپس به مصر آمدند (۳۵۸ق) تا در قالب یک امپراطوری به حیات خود ادامه دهند. این دولت برخاسته از حرکت شیعی به نام نهضت اسماعیلیه بود. این نهضت، که بنیانگذاران اولیه اش، آن را الدعوه الهادیه نام نهادند، با تاکید بر حقانیت امامت اسماعیل بن جعفر صادق و نسل او اگر چه از آغاز و در طی فعالیت رسمی به چند گروه تقسیم شدند، اما نهایتاً در قالب تلاش فراگیر و با حمایت سیاسی و فکری دولت مقتدر فاطمی نهضت خود را پیش بردند. اگر قرار باشد ادوار تاریخی این عصر را به سه دوره استقرار، اوج، و اضمحلال تقسیم نماییم، در دوره اول ساختار نظام دیوانی آن شکل و قوام خود را یافت و منصب و واسطه به عنوان وزیر در راس نظام اداری آن قرار گرفت. هرچند در طی دوره نخست وظایف مقام واسطه از حد وزیر تنفیذ فراتر نرفت و تنها به عنوان واسطه میان خلیفه و سایر بخش های اجرایی انجام وظیفه نمود به دلیل قدرت بلامنازع امام - خلیفه فاطمی اختیارات کم، مشارکت با واسطه در امور، سیطره محدود بر مسائل سیاسی از ویژگی های عصر واسطه است. این دوره در حالی سپری شد که وزیر تنها به عنوان یک شغل درباری مجری قوانین خلیفه انجام وظیفه می نمود. وزرای چون یعقوب بن کلس، جعفر بن فرات، نامبرداران این عصرند.^۲

دوره دوم نیز به عصر وزراء تنفیذ موسوم است و با تحول مقام واسطه به منصب وزارت تا عصر المستنصر وزراء توانمند و صاحب نامی چون برجوان، یازوری، عیسی بن نسطورس، جرجایی بکار گمارده شدند.^۳ حضور این وزراء در تغییر موقعیت منصب وزارت بسیار تعیین کننده بود. اما دوره سوم یعنی عصر المستنصر بالله (۴۸۷-۴۲۷ق) و فرزندش المستعلی بالله (۴۹۵-۴۸۷) که به ویژگی متمایز و تسلط وزراء نظامی بر امور بویژه

^۱ ناصری طاهری، پیشین، ص ۱۲۶

^۲ محمد بن علی بن یوسف بن جلب، ابن میسر؛ (۱۹۱۹)، اخبار مصر، القاهرة، مطبعة المعهد العلمی الفرنسی ص ۱۱، علی بن منجب بن سلیمان، ابن الصیرفی؛ (۱۹۲۴)، الاشارة الى من نال الوزارة، القاهرة، بتحقیق و تعلیق عبد الله مخلص، مطبعة المعهد العلمی الفرنسی ص ۱۹۷

^۳ تقی الدین احمد بن علی المقریزی، احمد بن علی، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار بالخطط، بیروت، دار صادر؛ (بی)

تا، ص ۴۴۰

بدرالجمالی و اعقابش به عصر وزراء نظامی شهره است، با بالا گرفتن منزلت و مقام وزارت، تقسیمات مختلفی یافت. بویژه این تقسیمات وقتی توانست به حد اعلائی خود برسد که خلیفه فاطمی بخشی از وظایف خود و تمام وظایف قاضی القضاة و داعی الدعاه را بدو تفویض نمود^۱. این دوره، دوره‌ای است که وزرا با گرامیداشت مقام معنوی و تشریفاتی امام خلیفه فاطمی، وی را از فعالیت‌های سیاسی کنار گذاشته و خود بر اریکه قدرت تسلط یافتند^۲. توسعه و گسترش وظایف وزیر، فزونی اقتدار سیاسی و معنوی وزراء، تغییر القاب و جایگاه و ترفیع مقام وزارت به اعلی مرتبه قدرت در دربار فاطمیان، نتایجی را در پی داشت که موجب شد تا عصر وزراء از سایر ادوار تاریخی خلافت فاطمیان متمایز گردد.

۲-۱- سوالات پژوهش

۱- تاثیر اقتدار وزراء نظامی فاطمیان بر ساختار دیوانی مصر چه بود؟

۲- تاثیر اقتدار وزراء نظامی فاطمیان مصر بر تحولات سیاسی مصر چه بود؟

۳-۱- فرضیات پژوهش

۱- اقتدار وزراء نظامی منجر به تغییر مناصب دیوانی و تمرکز قدرت وزیر، کاهش اختیارات داعی الدعوات و قاضی القضاة، تبدیل شدن منصب خلافت به مقامی تشریفاتی شد.

۲- مهمترین نتیجه عصر وزراء نظامی رکود سیاسی و اضمحلال خلافت فاطمیان بود.

۴-۱- اهداف و ضرورت های پژوهش:

با توجه به اهمیت تاریخی فاطمیان و نقش آنها به عنوان یکی از دولت های شیعی موثر در شمال آفریقا بررسی همه جانبه دولت ایشان یکی از ضرورت های تحقیق است. بنابراین بررسی دوره دوم خلافت فاطمیان و

^۱ جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، السیوطی؛ (۱۹۶۷)؛ حسن المحاظرة فی اخبار مصر و القاهرة، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، مطبعة الحلبي، ص ۱۸۲

^۲ محمد، حمدی المناوی؛ (۱۹۷۰)، الوزارة والوزراء فی عصر فاطمی، قاهره، دارالمعارف، ص ۸۱

همچنین زوایای مبهم تاریخی این خلافت از بایسته های تحقیق است. از سویی نگاهی به تاریخ سیاسی و فرهنگی فاطمیان در مصر، با آن همه ویژگی های برجسته، به خوبی نشان دهنده این است که نهاد وزارت در طول تاریخ همواره به عنوان یکی از ارکان اجرایی کمک کننده به نهاد حاکمیت بوده است و وزیر نیز فرد دوم بعد از حاکم یا خلیفه بوده است که نقش مهمی در پیشبرد امور سیاسی و اجتماعی دولت داشته است. بنابراین شناسایی دقیق این نهاد و تاثیراتی که از خود در عرصه سیاسی و اجتماعی از خود بر جای گذاشت اهمیت ویژه ای را طلب می کند که ضرورت تحقیق و بنیان های مهم و برجسته ما را در این پژوهش مشخص می کند. از سویی می دانیم، اهمیت خلافت فاطمیان، تنها به تاثیری که به طور کلی بر مسیر حکومت جهان اسلام و تمدن اسلامی نهاد منحصر نمی شود و برای ما ایرانیان، از جهت تاثیری که بر تاریخ ایران به خصوص، داشته، واجد اهمیت است. منظور تاثیری است که بر فرهنگ و سیاست ایران در آن دوران گذاشته و جاذبه ای که برای شماری از فرزندگان ایرانی، نظیر ناصر خسرو و الموید فی الدین شیرازی و ابوحاتم رازی و حمیدالدین کرمانی و بعدها حسن صباح داشته و از این رهگذر تحولات سیاسی و فرهنگی چندی را در ایران باعث شده است.

۵-۱-۱- تعیین و تعریف واژگان کلیدی

۱-۵-۱- فاطمیان

دولت فاطمیان، در پی حوادث و تحولات قرون میانه اسلامی که شماری از آنها، ریشه در وقایع صدر اسلام داشت، در شمال آفریقا (آفریقایه) در سال ۲۹۷ هـ ق در مغرب پا گرفت و چندی بعد با انتقال به مصر، گستره وسیعی از قلمرو جهان اسلام را، زیر نفوذ خویش درآورد. خلافت فاطمیان (۵۷۶-۳۵۸) ۲۰۹ سال در مصر به طول انجامید.^۱

^۱ ناصری طاهری، پیشین، ص ۱۶

۲-۵-۱-نهاد وزارت:

یکی از مهمترین پایگاه های سلطنتی و اساس همه پایگاه های اجتماعی،وزارت می باشد زیرا نام آن بر مطلق یاری دلالت می کند.چه این کلمه به معنی معاونت و یا از وزر به معنی سنگینی و ثقل ماخوذ شده است.چنانکه وزیر با اعمال خویش سنگینی های امور حکومت را بر دوش می کشد و آنهم به معاونت و یاری مطلق باز می گردد^۱

۳-۵-۱-وزارت تنفیذ:

در این نوع وزارت اعمال ولایت تنها بسته به رای و تدبیر امام، امکان پذیر است و چنین وزیری واسطه های میان امام، مردم و کارگزاران حکومت است که فرمان امام را ابلاغ می کند، آنچه را او فرموده، به اجرا در می آورد، احکامی که او صادر کرده را جامه عمل می پوشاند،خبر گمارده شدن کارگزاران و روانه شدن سپاهیان را به او می دهد و هر رخداد مهمی را که پیش آمده و هر حادثه سختی را که روی نموده است به اطلاع می رساند،تا در این باره به آنچه دستور می دهد، عمل کند.از اینرو وزیر تنفیذ،نه یک زمامدار بر کارها و نه یک کارگزار گماشته حکومت بر آنها، بلکه یک دستیار در پیش بردن فرامین و کارهاست.^۲

۴-۵-۱-وزارت تفویض:

او معتقد است که دارنده آن از اختیارات کاملی بر خوردار است در حالی که وزیر تنفیذ و اجرا،وزیر برای اجرای هدفی خاص از قدرت محدودی بر خوردار است.^۳ در این نوع از وزارت، وزیر بر سلطان یا خلیفه غالب و مسلط است و به استقلال کار می کند و همه کارها را با فکر و نظر خود، تسویه می کند.^۴ ماوردی

^۱ ابولحسن علی بن محمد الماوردی؛(۱۳۹۳)،احکام السلطانیة فی الولايات الدینیة، بی جا، مکتبۀ و مطبعۀ مصطفی الباس الحلبی و

اولادۀ بمصر،ص ۲۴

^۲ همان،ص ۲۶

^۳ همان،ص ۲۵

^۴ الماوردی، احکام السلطانیة، پیشین،ص ۲۴ و جرجی زیدان؛ (بی تا)، تاریخ تمدن الاسلامی، بیروت، منشورات دارمکتبۀ

الحیاء،ص ۱۸

در این باره می گوید: وزارت تفویض آن است که امام کسی را وزیر خویش بگیرد و کارها را به طور کامل به او واگذارد تا در آنها بر پایه ی رای خویش، تدبیر کند و بر پایه ی اجتهاد خود عمل کند.^۱

۵-۵-۱-وزراء نظامی:

دوره اول خلافت فاطمیان مصر در حالی سپری شد که وزیر تنها به عنوان یک شغل درباری، مجری فرامین خلیفه انجام وظیفه می نمود. اما در اواخر دوره نخست و در طی دوره دوم خلافت فاطمیان، با ارتقاء وظایف او و بالا گرفتن منزلت و مقام وزارت تقسیمات مختلفی یافت. به ویژه این تقسیمات وقتی توانست به حد اعلا ی خود برسد که خلیفه فاطمی وظایف نظامی خود و تمام وظایف قاضی القضاة و داعی الدعاء را بدو تفویض نمود.^۲

۶-۵-۱-مصر:

کشور باستانی مصر در شمال شرقی آفریقا قرار دارد و شبه جزیره سینا در جنوب غربی آسیا جزء آن است. بعد از استیلای مسلمین بر تمامی سرزمین شام فتح مصر برای تثبیت فتوحات شام و فلسطین ضروری به نظر می رسید^۳ در این ناحیه غرب عالم اسلام، در سال ۲۹۷ه ق دولت فاطمیان بنیاد شد. و در سال ۵۶۷ه ق در مصر مضمحل شد.

۶-۱-روش تحقیق : روش جمع آوری اطلاعات و تجزیه تحلیل داده ها

اساس این پژوهش بر روش تحقیق توصیفی- تحلیلی استوار است. شناخت اسناد و مدارک و سپس اخذ اطلاعات از آنها و نقد و بررسی ساختار و محتوی اسناد یکی از روش های کسب اطلاعات در این زمینه می باشد. بی تردید هر تحقیق علمی مبتنی بر روش پژوهشی خواهد بود که در نهایت بتواند به سوال تحقیق پاسخ

^۱ همان، ص ۲۲

^۲ عبدالرحمان بن محمد بن عثمان السیوطی؛ (۱۹۹۷)، حسن المحاضرة فی اخبار مصر و القاهرة، بیروت، منشورات محمد علی بیضون دارالکتب العلمیة، ج ۲، ص ۱۸۲

^۳ المقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۱۴۱

داده و فرضیات آن را به آزمون گذارد. بنابراین روشی که در اثر این پژوهش مفید فایده بوده، روش توصیفی و تحلیلی است که مبتنی بر اسناد و آثار مکتوب کتابخانه ای است.

بدین منظور روش گردآوری اطلاعات به شرح ذیل است ۱- شناسایی و استخراج فهرست منابع و مطالعات ۲- طبقه بندی منابع و دسته بندی مطالعات ۳- فیش برداری و کد گذاری که پس از طی این فرایند کار تدوین آغاز خواهد شد.

۷-۱- پیشینه پژوهش:

اگر چه تاکنون تحقیقات متعددی در خصوص دولت فاطمی، تاریخ، سازمان دعوت و مذهب فاطمیان انجام شده است، اما نوشته مستقل و جامعی که نهاد وزارت و تغییر و تحولات آن را دربر گیرد وجود ندارد. پژوهشگران در تحقیقات خود در خصوص دولت فاطمیان، در برخی موارد بخشهایی را به این مورد اختصاص داده اند. پژوهش در دولت فاطمیان از محدودیت‌هایی نیز برخوردار است که به شرح مهمترین آنها می پردازیم:

الف) گستره سیاسی این دولت پژوهشگر را ناگزیر از مطالعه منابع تاریخی مغرب، مصر، شام و مناطق تحت سیطره فاطمیان می گرداند.

ب) خلافت ۲۷۰ ساله ی فاطمیان در مناطق یاد شده حاوی اطلاعات و اخبار مهم تاریخی است که می بایست این دوره تاریخی طولانی را به طور کامل مورد توجه قرار داد.

ج) عموم منابع تاریخی تمامی گستره سیاسی و زمان خلافت فاطمی را در بر نمی گیرند و هر کدام یک زمان و مکانی خاص را مورد توجه قرار داده اند.

از آنجا که تمرکز این پژوهش بر ساختار و نهاد وزارت دولت فاطمیان است به مهمترین منابع تاریخی که مورد استفاده قرار گرفته اند نگاهی اجمالی می افکنیم:

۱- ساختار نهاد دینی فاطمیان در مصر: فاطمه جان احمدی^۱

در این کتاب راه های کسب مشروعیت خلفای فاطمی را بیان می کند و به جایگاه خلیفه در اعتقادات اسماعیلیان و در قدرت سیاسی و دینی می پردازند. در بحث ساختار قدرت سیاسی خلیفه به نهاد وزارت و تحول آن به طور مختصر اشاره شده است. ولی بیشترین تاکید بر وزرای دوره اول می باشد و به عوامل موثر در این تغییر و تحول نپرداخته است. از این کتاب در خصوص دیوانسالاری و مناصبی که با منصب وزارت در ارتباط مستقیم است - مانند نهاد قضاوت - بسیار استفاده شده است.

۲- الوزراء و الوزراء فی العصر الفاطمی: محمد حمدی مناوی^۲

این کتاب منحصر به نهاد وزارت پرداخته است و به طور کامل و جامع حق مطلب را به جا آورده است. این کتاب شامل پنج فصل است که در فصل اول آن، تاریخچه نهاد وزارت در اسلام و مصر را بررسی می کند. فصل دوم و سوم به وزراء و القاب، خانه ها، حقوق و نقش وزیر در حیات فکری فرهنگی مصر اختصاص دارد. در فصل چهارم نقش وزرا را در دعوت اسماعیلی در امور داخلی و در فصل آخر ارتباط وزرا با سایر بلاد مغرب، شام، عراق و روم را توضیح می دهد. اما به علل و عواملی که در تحول نهاد وزارت نقش داشته اند اشاره نکرده است و کار او از یک اثر توصیفی فراتر نرفته و نیز به برخی وزرا که نقش مهمی در تحولات زمان الحافظ الدین الله داشته اند اشاره نکرده است. لازم به ذکر است که بخشی از این کتاب توسط اینجانب ترجمه شده و مورد استفاده قرار گرفته است. به طور مثال در فصول سوم و چهارم این رساله که در خصوص عادات و مراسم نهاد وزارت است از این کتاب بهره فراوانی برده ایم. این کتاب به صورت دقیق به این رسوم ها اشاره هایی داشته است که راهگشای ما در این رساله بوده است.

^۱ فاطمه جان احمدی؛ (۱۳۸۸)، ساختار نهاد دینی فاطمیان در مصر، نشر علم، تهران،

^۲ حمدی المناوی، پیشین

۳- الدولة الفاطمية في مصر: ايمن فواد سيد^۱

از کتابهای مهمی است که به تاریخ دولت فاطمیان به طور کامل پرداخته است و تمامی زوایای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن را مورد بررسی قرار داده است. در مورد نهاد وزارت، با توضیح در مورد بدرالجمالی و آغاز دوره نظامی تنها به بررسی این دوران می پردازد و اقدامات برخی وزرا را هم ذکر نموده است. از این کتاب در فصل دوم که مربوط به تاریخ مصر و در فصل آخر هم در خصوص تحولاتی که با منصب وزارت در ارتباط است از این کتاب بهره جسته ایم.

۴- ظهور خلافة الفاطميين و سقوطها في مصر: عبدالمنعم ماجد^۲

وی یکی از محققان سخت کوش عرب است که با جمع آوری برخی اسناد و مدارک این دوره، ضمن بررسی حوادث و رخدادهای این خلافت به علل و چگونگی سقوط آنان نیز پرداخته است. حاوی اطلاعاتی در مورد تاریخ سیاسی فاطمیان در مصر است که در مورد ساختار سیاسی فاطمیان آگاهیهایی را به ما می دهد.

۵- تطور و تحول نهاد وزارت در مصر عصر فاطمی: لیلیا خسروی^۳

این پژوهش شامل شش فصل است. که در فصل اول آن مبانی پژوهش، فصل دوم به تاریخ پیدایش دولت فاطمیان پرداخته است و در فصل سوم به شکل گیری نهاد وزارت، نقش وزراء، و وزارت در قرآن و اسلام را مورد بررسی قرار داده است. در فصل چهارم به تطور نهاد وزارت در مصر عصر فاطمی پرداخته است. در فصل پنجم به عوامل موثر در تغییر و تحول نهاد وزارت، تغییر مناصب و تغییر در ساختار قدرت سیاسی را مورد بررسی قرار داده است. در فصل آخر به معرفی همه وزرای فاطمیان پرداخته است. از آنجاکه این پژوهش درباره ی نهاد وزارت دولت فاطمیان به طور اخص پرداخته است، راهگشای ما در این مجموعه بوده است.

^۱ ایمن فواد سید؛ (۲۰۰۰)، الدولة الفاطمية في مصر، الدار المصرية اللبنانية القاهرة،

^۲ عبدالمنعم ماجد؛ (۱۹۹۴)، ظهور خلافة الفاطميين و سقوطها في مصر، قاهره، دارالفکر العربی

^۳ لیلیا خسروی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا

شاید یکی از مهمترین و مستندترین دوره های تاریخی به لحاظ وجود آثار و منابع تاریخی، خلافت طولانی فاطمیان باشد. اگرچه پس از فروپاشی این خلافت در ۵۶۷ هجری و سیطره ایوبیان و ممالیک مصر سنی مذهب متعصب بر مصر، منابع اسماعیلی و به تبع آن منابع فاطمی طعمه حریق، غارت و نابودی گردید و بسیاری از آثار فاطمیان از میان رفت،^۱ اما به هر حال اطلاعات پراکنده برخی از آثار مفقود شده در سایر منابع گردآوری شده است. از سویی در عصر کنونی برخی از صاحب نظران و محققان این دوره در پی تلاش های طاقت فرسا آثار بسیار از خود بر جای گذاشته اند که می توان به یاری آنها در این نوشتار از آنها سود جست. در واقع قرنهای بعد که گرد و غبار جنگ های فرقه ای تا حدی فرو نشست و در اثر مساعی مستشرقان و سپس پژوهشگران شرقی، چهره نزدیک به واقعی از تاریخ فاطمیان ترسیم شد، باز بررسی تشکیلات اداری و مالی و فرهنگی و دیوانسالاری فاطمیان، آن مایه جاذبه را داشت که در کانون توجه و اهتمام محققان قرار گیرد.^۲ از این رو ملاحظه می شود که کتاب های چندی در باب «نظم الفاطمین» با پسوندها و پیشوندهای مختلف نگاشته می شود و در کتابهای راجع به تاریخ سیاسی ایشان هم، فصلی یا فصولی به این موضوع اختصاص می یابد. در هر حال در قرون جدید که پرده از بسیاری حقایق مربوط به فاطمیان و اسماعلیان برداشته شده و منابع اصلی فارسی و عربی راجع به تحولات و عقاید ایشان چاپ شده و آثار زیادی به زبانهای مختلف در این باب فراهم آمده است، امید می رود که تحقیقات مربوط به فاطمیان به فارسی برگردانده شود. به طور کلی در این رساله سعی شده است منابع و مآخذ مختلف درباره علل و عوامل سقوط فاطمیان با تاکید بر تاثیر گذاری تحولات مربوط به منصب و دیوان وزارت بر این امر، استفاده گردد و با دقت به بررسی و نقد چند منبع مهم تاریخ فاطمیان پرداخته شود. احمد عبادی به طور مفصل در مقدمه کتاب خویش منابع مهم در این خصوص را معرفی کرده است.^۳ کتب جمال الدین شیال نیز در خصوص بررسی تاریخ فاطمیان بخوبی در معرفی منابع اصلی این دوره به کار می آید. در هر صورت پس از جمع

^۱ عصام، محمد شبارو؛ (۱۹۹۴)، دولت ممالیک و نقش سیاسی و تمدنی آنان در تاریخ اسلام، ترجمه شهلا بختیاری، چاپ حوزه و

دانشگاه، قم، ص ۱۹

^۲ ناصری طاهری، پیشین، صص ۱۲۵-۱۳۲

^۳ احمد مختار، عبادی؛ (۱۹۸۲)، فی تاریخ العباسی و الفاطمی، اسکندریه، موسسه شباب.

آوری منابع تحقیقاتی فاطمیان، نگارنده تلاش نموده است برای سهولت بررسی، آنها را به چند دسته تقسیم کند که عبارتند از:

الف- اسناد و اوراق رسمی

ب- رسائل و سجلات

ج- تاریخ‌های عمومی

ح- تاریخ‌های اختصاصی

ث- مطالعات و تحقیقات جدید

الف) اسناد و آثار تاریخی:

یکی از مهمترین منابع مطالعات تاریخی مجموعه اوراق رسمی، نسخه‌های خطی و سجلات، آثار معماری و نقوش و سکه‌هایی هستند که به تناسب اهمیت از میان آنها می‌توان اطلاعات ارزشمندی پیرامون رهبران دینی و سیاسی فاطمیان، وزراء آنها و اسامی و القاب مختلف دیوانی و دولتی و تاریخ دقیق حکومت و وزارت آنان، جایگاه آنان در میان سیاسیون و اندیشمندان فاطمی و یا نحوه برخورد و ارتباط آنان با مخاطبانشان یافت.

اوراق رسمی: عمدتاً در عصر فاطمیان همچون سایر حکومت‌های اسلامی، این اوراق از دیوان‌های مختلفی صادر می‌شد. به تناسب محل صدور این اوراق، ابن خلدون آنها را اوراق الدواوین نامیده است.^۱ این اوراق رسمی در حکومت فاطمیان از دیوانی ویژه، به نام دیوان انشاء و مکاتبات صادر می‌شد که به حسب محتوای آن انواع مختلفی داشت. متصدی هر بخش کاتب ویژه‌ای داشت که متناسب با نوع اوراق، انواع مکاتبات رسمی را می‌نوشت. این کاتبان متبحر می‌بایست با زبان‌های رایج آن روز چون فارسی، رومی، ترکی، و البته ادبیات صحیح عربی آشنایی کامل داشته باشند. به دلیل همین کار دیوان‌ها بسیاری از مورخان و صاحب نظران فاطمی بخشی از آثار

^۱ عبدالرحمن بن محمد، ابن خلدون؛ (۱۳۵۹)، مقدمه، ترجمه پروین گنابادی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ص ۲۰

خود را به تشریح آنها اختصاص داده‌اند که هر یک به نوبه خود بیانگر وضعیت این دیوان‌ها و چگونگی عملکرد آنها و میزان کارایی آنان است. از این رو در بررسی نهاد وزارت می‌بایست به این منابع مهم توجه ویژه‌ای مبذول داشت. یکی از نمونه‌های عالی این آثار کتاب «امین الدین تاج الرئاسة معروف به ابن الصیرفی» است. وی از جمله نویسندگانی است که بیشترین دوره عمر خود را به ارائه خدمات اداری در دستگاه خلافت فاطمیان گذرانده است. او از سال ۴۷۸ تا زمان مرگش ۵۴۲ در دیوان انشاء خلفای فاطمی العزیز بالله (۴۹۵-۴۸۶) تا زمان الامر با حکام الله (۴۹۵-۵۲۴) خدمت کرد. خدمات او در دیوان اداری فاطمی، از وی نویسنده‌ای توانا بوجود آورد تا جایی که بیشترین رسائل و سجلات عصر فاطمی از طریق او به ما رسیده است.^۱ از میان آنها می‌توان به کتاب «الاشارة الی من نال الوزارة» اشاره نمود. آیین کتاب از آثار ارزشمند تاریخی به شمار می‌آید. زیرا اطلاعات منحصر به فردی راجع به خلفا و وزرای فاطمی ارائه می‌دهد. او ضمن شرح احوال وزرا به برخی از القاب ایشان و یا اسامی دیوان‌ها، نامه‌های صادره و وجوه دریافتی وزراء اشارات درخور توجهی نموده است. بسیاری از مورخان متقدم و متاخر همچون مقریزی، سیوطی، قلقشندی، ابن میسر، ابن خلکان و یاقوت حموی از رسائل و سجلات و اخبار او نهایت استفاده را برده‌اند.^۳ به همین علت در اکثر مطالب پژوهش به خصوص در بخش القاب مشروعیت بخش وزیران، ثروت وزراء و برخی تحولات مربوط به این دوره از این متون استفاده شده است.

ب) سجلات فاطمیان:

مجموعه آثاری است که دلالت بر مکاتبات رسمی خلفای فاطمی یا عمال، کارگزاران و والیان آنان در مصر و سایر نواحی تابعه دارد. این مجموعه حاوی اطلاعات بسیار مهمی چون نحوه مکاتبات خلفا و وزرا و القاب ایشان و جایگاه منزلتی آنان است. از مهمترین این نامه‌ها می‌توان به نامه‌های المعز لدین الله اولین خلیفه فاطمی مصر

^۱ علی غفرانی؛ (۱۳۷۸)، منابع تاریخی دوره ممالیک و فاطمیان، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۶، زمستان ۷۸، ص ۲۵۵

^۲ ایمن فواد و عبدالله مخلص در مجله المهد العلمی الفرانسی الشرقی، شماره ۲۵ (۱۹۲۵م) ص ۱۲-۴۹ و شماره ۲۶ (۱۹۲۶) ص ۷۰-۴۹ و همچنین همراه کتاب القانون فی دیوان الرسائل تألیف دیگر ابن الصیرفی توسط ایمن فواد سید منتشر شده است.

^۳ جمال الدین، شیال؛ (۱۹۵۸)، مجموعه الوثائق الفاطمیة، قاهرة، الجمعیع المصریة للدراسات التاریخیة

به ساکنان مصر و اسکندریه اشاره نمود^۱. نمونه ارزشمند دیگری که در این زمینه وجود دارد سجلات مستنصریه است که به المستنصر خلیفه فاطمی منسوب است. نام کامل این مجموعه "سجلات المستنصریه سجلات و توفیعات و کتب مولانا الامام المستنصر بالله صلوات الله علیه الی دعاه الیمن و غیرهم قدس الله ارواح جمیع المومنین" است^۲. اگرچه این نامه‌ها برای حاکم و داعی یمن ارسال شد، اما بنابر دلایلی بعدها مجموعه آنها برای نخستین بار در هند باعث گردید این مجموعه که نزد محققان تاریخ به عنوان یکی از مهمترین منابع معتبر تاریخ فاطمیان به شمار آید. علاوه بر اهمیت و ارزش تاریخی و ادبی این مجموعه، اطلاعات ارزشمندی را همچون القاب کاریزمایی خلیفه فاطمی و انتساب آنها به خاندان پیامبر(ص) و جایگاه معنوی و دنیوی امام فاطمی در سلسله مراتب دینی، عناوین و القاب وزراء ایشان، مراسم تنفیذ حکم آنها، نحوه نگارش نامه و رسائل رسمی و مراسلات به همراه حوادث و رخدادهای تاریخی، عقاید و مناسبات دینی فاطمیان با کارگزاران و داعیان آنان در سایر نواحی تابعه بویژه یمن و از همه مهمتر میزان مشروعیت و مقبولیت امام فاطمی در سرزمینی دور دست همچون یمن است^۳. افزون بر این مجموعه، سجلات اطلاعات گرانمایی در مورد نهاد امامت و خلافت فاطمی و چگونگی تعیین جانشینی در خصوص نص امام و خلیفه بعدی و یا سازمان دعوت و گسترش آن و میزان اختیارات داعیان در نواحی دور است و منابع مالی همچون زکات، فطره و عیاد آنها به دست می‌دهد^۴. در عین حال به تشریح سلطه دنیوی، دینی و معنوی امام اشارات ذی قیمتی دارد. از آنجا که اسناد، اوراق رسمی و سجلات فاطمیان در سرزمین‌های تابعه ایشان همچون یمن، ایران، هند پراکنده بوده است، بسیاری از محققان طراز اول به جمع آوری آنها مبادرت ورزیده‌اند. از جمله مجموعه اسناد دیرسنت کاترین که از جانب خلفای فاطمی و وزیران آنها برای راهبان در طورسینا ارسال شده است. اصل این اسناد در کتابخانه این دیر نگهداری می

^۱ الطلائع بن رزیک؛ (۱۹۶۴) دیوان، گردآوری الامینی، بغداد

^۲ ماجد، السجلات المستنصریه، ص ۱۰۵

^۳ فاطمه جان احمدی؛ (۱۳۸۲)، مبانی مشروعیت و ساختار قدرت خلافت فاطمیان مصر تا پایان خلافت المستنصر بالله، رساله دکتری

دانشگاه تربیت مدرس، ص ۲۵

^۴ ماجد، سجلات المستنصریه، پیشین، شماره ۲۲، ۲۰

شود. محقق عرب احمد عیسی بخش های مهمی از آنها را در مجله تاریخی مصر به چاپ رسانیده است، که اطلاعات آنها بسیار حائز اهمیت است.^۱

ج) تاریخ های عمومی

تواریخ عمومی به تاریخ هایی اطلاق می شود که به زمان و مکان، موضوع و شخص معینی تعلق نداشته باشد. این تاریخ ها معمولاً از دورترین زمان ها، آغاز و به عصر مولف ختم می گردد. نوع مهمی از وقایع نگاری، نوشتن تاریخ عمومی یا تاریخ جهان است که در آن نویسندگان، رویدادهای پس از اسلام را بدون در نظر گرفتن عوامل جغرافیایی و قومی «ممالک و امم واحد اسلامی» اختصاص داده اند.^۲ به هر حال این نوع تاریخ ها حوادث را از هبوط آدم به عنوان مبدا تاریخی، آغاز و تا زمان خود مولف ادامه داده و دوره های مختلف تاریخی، سلسله های حکومتی، تاریخ پیامبران و اقوام مختلف را بیان می کند.^۳ از جمله: مروج الذهب و معادن الجواهر، تاریخ یعقوبی، الکامل فی التاریخ، که با توجه به استقرار دین اسلام در ایران سنن فرهنگی و زبان ادبی سرزمین ایران با سنن اسلامی و زبان و ادبیات عربی در هم آمیخته و این آثار ادبی و تاریخی بیشتر به زبان عربی نوشته شده است.^۴ البته تاریخ های عمومی مورخان شرق عالم اسلامی کمتر به خلافت فاطمیان پرداخته اند. تاریخ های عمومی در اکثر موارد نگاه خصمانه به خلفای فاطمی دارند و تحت تاثیر روایت ابن رزام و دیگر مخالفان فاطمیان، نسبت علوی آن را انکار کرده و بعضاً آنها را با لفظ عبیدیان که جنبه تحقیرآمیز از نظر آنان دارد نام برده اند.^۵ بعضی از آنها مانند سیوطی در تاریخ الخلفا به علت آنکه این دیدگاه را دارد آنها را جزء اسلام به شمار نمی آورد.^۶ از این گروه تاریخ ها می توان به ذیل عریب بن سعد بر تاریخ طبری (۳۶۵ ه ق)، تجارب الامم ابن مسکویه (۴۲۱ ه ق)، المنتظم ابن الجوزی (۵۹۷ ه ق)، مرآت الزمان سبط ابن الجوزی، الکامل ابن اثیر (۶۲۸ ه ق)، نهاییه الارب

^۱ احمد عیسی؛ (۱۹۵۶)، مخطوطات و وثائق دیر سانت کاترین شبه جزیره سینا، التاریخیه المصریه، الجلد الخامس، ص ۱۰۵-۱۲۴

^۲ سید صادق سجادی؛ (۱۳۸۲)، تاریخ نگاری در اسلام، انتشارات سمت، تهران، ۱۴۲

^۳ سجادی، تاریخ نگاری در اسلام، پیشین، ص ۷۲

^۴ تاجبخش، تاریخ و تاریخ نگاری، پیشین، ص ۱۴۳

^۵ روزنتال، تاریخ تاریخ نگاری در اسلام، بخش دوم، ص ۵۵

^۶ السیوطی، پیشین، ج ۲، ص ۲۸۲

نویری (۷۳۲ه ق)، تاریخ ابوالفداء (۸۰۷ه ق)، تاریخ اسلام ذهبی (۷۴۹ه ق) تاریخ ابن الفرات (۸۰۷ه ق) و دیگران اشاره کرد. از بین این منابع نهایتاً الارب نویری و تاریخ ابن الفرات^۱ و کنزالدرر ابن ایبک الدواداری از اهمیت بیشتری در تاریخ فاطمیان برخوردار است. نویری در نهایتاً الارب^۲ که در حکم یک دائرة المعارف و تاریخ عمومی است، به صورت مفصل به تاریخ و عقاید فاطمیان می پردازد. او روایت ابن رزام در باب تاریخ دعوت و عقاید اسماعلیان را به صورت کامل آورده است.^۳ دیدگاه او همانند مورخان اهل سنت نسبت به فاطمیان بد بینانه است. ابن الفرات یکی دیگر از مورخان مصری است که سعی در نوشتن یک تاریخ عمومی را داشته است. تنها قسمت‌هایی از آن تاریخ که حوادث بعد از سال ۵۰۰ه ق را در بر می‌گیرد، به پایان رسانده است. این کتاب که به صورت تکه تکه باقی مانده است برای اواخر دوره فاطمیان از اهمیت قابل توجهی برخوردار است، زیرا به صورت گسترده از نوشته‌ها و منابع معاصر خود که تعداد زیادی از آنها در حال حاضر مفقود است، استفاده کرده است. در زیر به چند نمونه دیگر از این تواریخ اشاره ای می‌کنیم.

۱- الکامل فی التاریخ: عزالدین ابوالحسن علی بن الکریم معروف به ابن اثیر (۶۳۰ه ق).^۴

او به رخدادها و حوادث غرب خلافت اسلامی علاقه‌ای وافر داشت و از منابع مهمی در تدوین تاریخ خود بهره برد. این اثیر ضمن پرداختن به پیشینه تاریخ فاطمیان و نحوه دعوت آنان، تلاش ابو عبدالله شیعی در امر دعوت را به خوبی به تصویر کشیده است و مطالب نسبتاً خوبی از سیاست خلفا در مغرب و اقدامات آنها در این دوران، فتوحات در مصر و گسترش حکومت آنان و خواندن خطبه به نام آنان در مکه و مدینه ارائه می‌دهد و به موفقیت فاطمیان در بلاد مغرب و تشکیل حکومت فاطمی در مصر هم اشاره می‌کند. روایت‌های او از القاب خلفا و وزراء، فرامین و عملکرد ایشان، اشعاری پیرامون هجو وزرایی چون یعقوب بن کلس و یا اعمال و رفتار وزیر نصرانی ارجوان یا برجوان و... بسیار حائز اهمیت است.

^۱ ناصرالدین محمد بن عبدالرحیم، ابن فرات؛ (۱۹۴۲) تاریخ الدول و الملوک؛ بیروت؛ تحقیق د. قسطنطین زریق و نجلا عزالدین، بیروت،

^۲ احمد بن عبدالوهاب، النویری؛ (۱۹۲۳-۱۹۳۱م)؛ نهایتاً الارب فی فنون الادب، القاهرة، (بی‌نا)،

^۳ همان، ص ۵۱۲

^۴ ابن اثیر جزری؛ (۱۴۰۸)، الکامل فی التاریخ؛ تحقیق علی شیری، بیروت؛ دار احیاء التراث العربی

۲- العبر و دیوان المبتداء و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر و من عاصر هم من ذوی السلطان

الاکبر: ابوزید عبدالرحمان محمدبن خلدون^۱

ابوزید عبدالرحمان معروف به ابن خلدون در آغاز ماه رمضان سال ۷۳۲ ه.ق در تونس زاده شد و در روز پانزدهم رمضان سال ۸۰۸ ه.ق پس از فراز و نشیب های فراوان در سن ۷۶ سالگی رخت از جهان بریست^۲. العبر یکی از جامع ترین تاریخ هایی است که در عالم اسلامی به رشته تحریر درآمده است. به خصوص در تاریخ باستانی روم و یونان، ایران و بنی اسرائیل و بربرها، اسلام و خلفای سلسله های اموی و عباسی، بخصوص فاطمیان مصر مطالبی را آورده است. در باب نام کتاب، ابن خلدون در آغاز مقدمه می گوید: چون این کتاب مشتمل است بر اخبار عرب بربر، خواه بادیه نشین و خواه شهرنشین آنان و در آن، وضع دولت های بزرگ هم زمان ایشان هم روشن شده است و در ابتدا و پایان هرچیز به یادآوری ها و عبرت های حکمت آمیز پرداخته می شود. از این رو آنرا: کتاب العبر و دیوان المبتداء و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر و من عاصر هم من ذوی السلطان الکبر" نام نهاد^۳. آثار مهم و مشهور ابن خلدون، کتاب العبر و مقدمه آن است. دو کتاب دیگر از رشحات قلم او به دست ما رسیده، یکی لباب المحصل خلاصه کتاب المحصل امام فخر رازی است که حاوی آراء کلامی و فلسفی و دیگر کتاب شفاء المسائل و رساله ای درباره تصوف است. اما آنچه ابن خلدون را با آن می شناسند تاریخ العبر و مقدمه است^۴. ابن خلدون تاریخ خود را بر حسب سنوات چنان که مورخان پیش از او و معاصر او مانند طبری، ابن اثیر و حافظ ابرو می کردند، مرتب نکرده است. او وقایع مربوط به یک سلسله را که مورخان دیگر بر حسب سنوات در جاهای مختلف می آوردند، همه را یکجا آورده است. مانند تاریخ فاطمیان در جلد سوم و دیگر تواریخ سلسله ها در همان جلد و جلدهای دیگر کتاب العبر و وقایع غیر مربوط به یک سلسله را چون در آن سال اتفاق افتاده است نیآورده است. از مزایای دیگر کار ابن خلدون در این کتاب، پیراستن آن است از آنچه آنها را خرافات و افسانه می

^۱ ابن خلدون، العبر و دیوان المبتدا و الخبر، پیشین

^۲ همان، ص ۱۲

^۳ محمد علی، شیخ: (۱۳۷۱)، پژوهشی در اندیشه های ابن خلدون، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ سوم، ص ۲۱۴.

^۴ همان، ص ۲۱۷

گوید. به طور مثال داستان سپاه ششصد هزار نفری حضرت موسی را که آن موضوع را از اشتباه کاری های سخن مسعودی دانسته است.^۱ در کل این کتاب عظیم ترین منبعی است که در مورد تاریخ عرب و بربر نوشته شده است. ابن خلدون جلد چهارم کتاب خود را به فاطمیان اختصاص داده است و اطلاعات گسترده ای در مورد قبایل بربر، ویژگی آنان، تاریخ پیدایش اسماعیلیه و دعوت آنان در شمال آفریقا، نقش کتامیان در محکم کردن بنیان حکومت فاطمیان و انتقال آنها به مصر ارائه می دهد.^۲ وی اطلاعات مهمی در خصوص شکل گیری نهاد وزارت در مصر دوره فاطمیان ارائه می دهد که در خلال حوادث تاریخی می توان به چگونگی وزارت در این دوره نیز پی برد. وی همچنین به بحران خلافت و کشمکش های قدرت و استیلاء وزرا بر ارکان قدرت سیاسی خلافت فاطمیان در عصر المستنصر بالله به گونه ای می پردازد که شاید به لحاظ روشی در کمتر منبع تاریخ عمومی بتوان آنها را یافت.^۳ ابن خلدون علی رغم اینکه فرد سنی مذهبی است، لیکن شیوه متعادلی در بیان اخبار خود در پیش گرفته است و از اتهاماتی که مورخین اهل سنت و منکر نسب علوی ایشان، مطرح می کنند، دوری می گزیند. از این کتاب در بخش تقسیمات وزارت و پیشینه آن در فصل دو و سه استفاده شده است.

۳- وفیات الاعیان و انباء الزمان: شمس الدین ابوالعباس احمد بن محمد بن خلکان (۶۸۱ ه ق)^۴

این کتاب نیز از مهمترین کتابهایی است که اطلاعات کامل و جامعی را در مورد رجال، خلفا، بزرگان، اندیشمندان بویژه وزراء و آثار آنان ارائه می دهد. وزرایی که در نظام سیاسی فاطمیان از جایگاه و اهمیت ویژه ای برخوردار بوده اند. این کتاب در بررسی حوادث و کارکرد و امتیازات وزراء مفید می باشد. خواننده پس از مرور این کتاب، نام برخی از وزرای مشهور را مشاهده می کند که ابن خلکان به تفصیل به معرفی آنها پرداخته است. در فصول سه و چهار و بخصوص فصل آخر که مربوط به تحولات نهاد وزارت می باشد از این کتاب به وفور استفاده کرده ایم. زیرا قدرت گیری برخی از وزرا در این کتاب به وضوح قابل تشخیص است.

^۱ ابن خلدون، پیشین، ج ۱، ص ۳۶۷

^۲ محمد علی، چلونگر؛ (۱۳۸۴)، درآمدی بر تاریخنگاری فاطمیان، آیین پژوهش، ص ۲۸

^۳ ابن خلدون، پیشین، ج ۲، ص ۱۳۱

^۴ ابن خلکان؛ (۱۹۶۵)، وفیات الاعیان و انباء انباء الزمان، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار صادر،

ح) تاریخ های اختصاصی:

این دسته را می توان به دو گروه تقسیم کرد: منابع معاصر خلفای فاطمی و منابع بعد از سقوط فاطمی. مورخان این دسته، بعد از آنکه خلفای فاطمی در مصر مستقر شدند به ضبط جزئیات این سلسله پرداختند. بعضی از این مورخان در خدمت فاطمیان بوده و نسبت به جزئیات ثبت شده اطلاعات کامل داشتند. بعضی از این منابع از بین رفته اند، ولی روایات آنها عمدتاً مورد استفاده مورخان بعدی از جمله ابن خلدون و مقریزی قرار گرفته است و این مورخان قسمت های عمده ای از آن اخبار را حفظ کرده اند. از مورخانی که در تاریخنگاری سلسله ای فاطمیان جایگاه مهمی دارند، ابن زولاق (۳۷۸ ه. ق) است. او تالیفات مختلفی در مورد مصر و خلفای فاطمی دارد.

از جمله تالیفات او سیره الجوهر، سیره العزیز^۱، تاریخ مصر و اخبارها می باشد. مهمترین تالیف او سیره المعز است. مورخان پیرامون مذهب او اختلاف دارند. اسماعیلیان او را اسماعیلی مذهب می دانند، ولی با وجود اینکه در خدمت فاطمیان بوده، مذهب شافعی داشته است.

او از بزرگترین مورخان عصر خود بوده که تاریخنگاران بعدی امثال ابن خلکان، نویری، ابن حجر عسقلانی و سیوطی، یاقوت، قلقشندی و دیگران بر او اعتماد داشته اند. المسبحی (۴۲۰ ه. ق) تاریخ عظیمی در مورد مصر و فاطمیان داشته که حوادث بین سالهای ۴۱۵-۳۶۵ ه. ق را در بر می گرفته است. او خدمت فاطمیان بوده و احتمالاً فاطمی بوده است.^۲ آثار او در حال حاضر وجود ندارد و تنها بخش کوچکی از آنان باقی مانده است.^۳ روایات او را می توان در نوشته های مقریزی دید.^۴ محمد بن سلامه القضاعی (۴۵۴ ه. ق) از جمله مورخان غیر اسماعیلی در خدمت فاطمیان بوده است. تالیفات او باقی نمانده ولی مورخان بعدی از جمله مقریزی از روایات او استفاده فراوان کرده اند. یحیی بن سعید بن انطاکی (۴۵۸ ه. ق) عرب مسیحی بوده که سالهای نخست زندگی اش را در مصر

^۱ مصطفی غالب؛ (۱۹۶۴)، الاعلام الاسماعیلیه، بیروت، دارالیقظة العربیة

^۲ فرهاد، دفتری؛ (۱۳۷۵)، تاریخ و عقاید اسماعلیه، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، نشر و پژوهش فرزاد روز، ص ۱۷۲

^۳ کاهن، کلود؛ (۱۳۷۰)، درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی، ترجمه اسدالله علوی، مشهد، ص ۲۰۰

^۴ برای نمونه ر ک : تقی الدین احمد بن علی المقریزی؛ (۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م)، تعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء، تحقیق

جمال الدین الشیال، القاهرة، لجنة احیاء التراث الاسلامی، ج ۱، ص ۲۴۴